

دانشگاه آزاد اسلامی واحد شاهرود

پایان نامه برای دریافت درجه کارشناسی ارشد «M.A»

گرایش : تاریخ اسلام

عنوان :

تصویر حضرت علی^(ع) از منظر خلفای اموی

استاد راهنما :

دکتر رجبعلی وثوقی مطلق

استاد مشاور :

دکتر احمد اشرفی

نگارش :

محمدحسین بسطامی

زمستان ۱۳۹۱

ھیاء داوران :

اساءید گرامی آقاییان:

دکتر رجبعلی وثوقی مطلق (اسناد راهنما)

دکتر احمد اشرفی (اسناد مشاور)

دکتر ابوالقاسم پیاده کوهسار (داور)

تقدیر و تشکر

تقدیم به روح پدرم عزیزم که دست تقدیر چنین رقم خورد که قبل از اتمام تحصیلم از سایه پرمهرش محروم شوم.

و همچنین مادر گرامیم که همیشه دعای خیرش بدرقه راهم خواهد بود.

و همسر مهربانم که جز به حمایت و همکاری او ادامه راه برایم میسر نبود و مهدی‌سای عزیزم که نگاه معصومان‌ه‌اش بار غم امید را در وجودم روشن می‌سازد.

تقديم به

به ساحت مقدس يعسوب الدين، امير المؤمنين حضرت علي (ع) و ام ابیها فاطمه زهرا سلام الله

منتقم آل محمد، يوسف زهرا (عج) و تمامی ارادتمندان به خاندان عصمت و طهارت

فهرست

صفحه	عنوان
۱	چکیده
۲	مقدمه:
۳	معرفی منابع
۱۷	فصل اول کلیات
۱۸	۱-۱ بیان مسئله
۱۹	۲-۱ اهداف تحقیق :
۱۹	۱-۲-۱ پرسش اصلی :
۱۹	۲-۲-۱ پرسش های فرعی:
۲۰	۳-۱ پیشینه تحقیق :
۲۱	۴-۱ روش تحقیق :
۲۲	۵-۱ موانع و مشکلات تحقیق :
۲۳	۶-۱ فصل بندی پژوهش :
۲۴	فصل دوم دوران جاهلیت
۲۵	۱-۲ موضوع جاهلیت در قرآن کریم
۲۷	۲-۲ جاهلیت در نهج البلاغه

۲-۳ وضعیت اجتماعی- فرهنگی و دینی در دوران جاهلیت.....	۲۸
فصل سوم از ظهور اسلام تا سقیفه.....	۳۱
۱-۳ ظهور اسلام در جزیره العرب.....	۳۲
۳-۱-۱ زندگی پیامبر از تولد تا بعثت.....	۳۲
۳-۱-۲ از بعثت تا رحلت پیامبر (ص).....	۳۲
۲-۳ نگاهی به زندگی و تاریخ دوران حضرت علی.....	۳۳
۳-۲-۱ القاب و کنیه های حضرت علی (ع).....	۳۵
۳-۲-۳ شرح واقعه غدیر.....	۳۶
۳-۳-۱ اهمیت «غدیر خم» در تاریخ.....	۳۷
۴-۳ شرح ماجرای سقیفه بنی ساعده.....	۳۸
۳-۴-۱ دفاعیه های حضرت علی (علیه السلام).....	۴۵
۳-۴-۲ خطبه های اعتراضی حضرت فاطمه (علیها السلام).....	۴۹
۳-۴-۳ خانه نشین شدن علی علیه السلام.....	۵۱
فصل چهارم عملکرد خلفای راشدین نسبت به علی (ع).....	۵۳
۱-۴ عملکرد ابو بکر نسبت به علی (ع).....	۵۴
۲-۴ عملکرد عمر بن الخطاب نسبت به امام علی (ع).....	۵۷
۳-۴ عملکرد عثمان بن عفان نسبت به علی (ع).....	۵۸
۴-۴ کارنامه امام علی در دوران خلفاء راشدین.....	۶۰
۵-۴ شهادت حضرت علی (ع).....	۶۳
۶-۴ خلافت امام حسن (ع).....	۶۴
فصل پنجم عملکرد خلفای اموی نسبت به امام علی (ع).....	۶۷
۱-۵ عملکرد خلفای اموی.....	۶۸

- ۶۹ ..... ۲-۵ خلافت معاویه
- ..... ۱-۲-۵ بیان فضائل علی علیه السلام در نزد معاویه
- ۷۰
- ..... ۲-۲-۵ اجتناب معاویه از جنگ تن به تن با علی در صفین
- ۷۴
- ..... ۳-۲-۵ فرمان عمومی برای ممنوعیت نقل فضایل علی
- ۷۵
- ..... ۴-۲-۵ معاویه و حدیث منزلت
- ۷۷
- ..... ۳-۵ یزید بن معاویه
- ۸۲
- ..... ۴-۵ معاویه بن یزید
- ۸۵
- ..... ۵-۵ مروان بن حکم
- ۸۶
- ..... ۶-۵ عبدالملک بن مروان
- ۸۸
- ..... ۷-۵ ولید بن عبدالملک
- ۸۹
- ..... ۸-۵ سلیمان بن عبدالملک
- ۹۰
- ..... ۹-۵ عمر بن عبد العزیز
- ۹۱
- ..... ۱۰-۵ یزید بن عبد الملک (یزید دوم)
- ۹۵
- ..... ۱۱-۵ هشام بن عبدالملک
- ۹۶
- ..... ۱۲-۵ ولید بن یزید(ولید دوم)
- ۹۷
- ..... ۱۳-۵ یزید بن ولید(یزید سوم)
- ۹۸
- ..... ۱۴-۵ ابراهیم بن ولید
- ۹۹
- ..... ۱۵-۵ مروان بن محمد(مروان دوم)
- ۹۹
- ..... ۱۶-۵ تحریف در سیره
- ۱۰۰
- ..... ۱۷-۵ عوامل زوال دولت اموي
- ۱۰۵

۱۰۹	فصل ششم خلفای اموی و امامان هم عصر .....
۱۱۰	۱-۶ امامت امام حسن(ع).....
۱۱۱	۲-۶ امامت امام حسین(ع).....
۱۱۴	۳-۶ امام سجاد(ع).....
۱۱۵	۴-۶ امام باقر(ع).....
۱۱۶	۵-۶ امام صادق(ع).....
۱۱۸	نتایج:.....
۱۲۱	فهرست منابع:.....

چکیده:

با عنایت به اینکه حضرت علی(ع) به عنوان امام اول شیعیان می باشد و نظر به اهمیت تحولات سیاسی بوجود آمده پس از رحلت پیامبر اکرم(ص) در ماجرای سقیفه و عدم توجه به سفارش پیامبر اعظم(ص) در غدیر خم و غصب خلافت توسط خلفای راشدین و پس از آنان خلفای اموی، در این پایان نامه قصد بر این است که ضمن شناساندن ماهیت واقعی خلفا، خصوصاً خلفای اموی در دوره خلافتشان نسبت به جایگاه حضرت علی(ع) و پیروانش، سیاست های منکوبگرایانه امویان مورد بررسی قرار گرفته و همچنین سیاستها و موضعگیری هایی ائمه ای که همزمان با خلافت امویان بوده اند در شناساندن چهره واقعی خلفا به ملتی که به دلیل خفقان حاکم و سیاست های مزورانه امویان غالباً شناخت صحیحی از دین نداشته اند مورد بررسی قرار گیرد و پرسش اصلی این پژوهش حاضر این است که تصویر حضرت علی(ع) از منظر خلفا چگونه بوده است؟

این پایان نامه به روش توصیفی تحلیلی و با تکیه بر تحقیقات کتابخانه ای و استفاده از منابع صورت پذیرفته است. تطبیق و تحلیل منابع اصلی، جمع آوری اطلاعات و ساماندهی آنها و تجزیه و تحلیل و سرانجام استنتاج آنها، روش تحقیق در این پایان نامه بوده است.

نتایج حاصل از این بررسی ها نشان می دهد که سیاستها و موضعگیری های خلفا نسبت به امیر المومنین و مکتب علوی کاملاً خصمانه و تخریبی بوده و از هیچ ابزار و ترفندی جهت مخدوش کردن چهره حضرت علی(ع) دریغ نورزیده اند. از جمله این ابزارها تجدید عصبیت های جاهلی و تقاضای قبیله ای و نژادی، کشتار دسته جمعی بی گناهان، عمل ناجوانمردانه مسمومیت و کشتن چهره های برجسته انقلاب و رقبای سیاسی، لعن علی بن ابی طالب علیه السلام، تحریم ذکر فضایل علی(ع) و جعل حدیث درباره دیگران، تبلیغات دروغین و سیاست تزویر، حيله و نیرنگ، ترویج فساد، غارت بیت المال، محروم کردن شیعیان از حقوق سیاسی، اقتصادی، اجتماعی بوده است.

کلید واژگان : حضرت علی(ع)، خلفای راشدین، خلفای اموی، عملکرد سیاسی، علویان.

مقدمه :

جایگاه رفیع و شخصیت والای امام علی(ع) در فرهنگ شیعه و نیاز همیشگی جامعه مسلمین، به خصوص جامعه ما در عصر حاضر، به الگو پذیری از روش های سیاست گذاری و حکومت داری امام علی(ع)، ما را بر آن داشت که به بررسی و تبیین کارنامه خلفا خصوصاً خلفای اموی بپردازیم. امام علی(ع) در دوران حیات رسول اکرم(ص)، لیاقت و شایستگی خود را برای رهبری پس از ایشان، نشان داد و بارها پیامبر(ص) این مطلب را به مسلمانان یادآوری نمودند. ولی پس از رحلت پیامبر(ص) عده ای به مخالفت با امام علی(ع) برخاسته و جایگاهی را که براننده امام بود، تصرف کردند. پس از گذشت سال ها، هنگامی که جامعه مسلمین از الگوی جامعی که پیامبر(ص) برای آن بنا نهاده بود، فاصله گرفته بود، مردم به امام روی آوردن و برای سپردن رهبری، به ایشان پای فشاری کردند. اما این برهه از زمان، پایان مخالفت ها با امام نبود، بلکه مخالفت ها با او ابعاد گسترده تر و شدت بیشتری یافت. فزون خواهان و قدرت طلبانی که تاب تحمل عدل علوی را نداشتند و کوردلانی که درک و پیروی از سیاست های حکیمانه امام برایشان دشوار بود، به مخالفت با امام برخاستند و مشکلات و موانع فراوانی در برابر او به وجود آوردند. تبیین تصویر حضرت علی(ع) از منظر این خلفا و چگونگی رویارویی امام با این مخالفان از اهداف ما در این پژوهش است.

عملکرد امام در برابر مخالفان همیشه تابع مصالح اسلام و حفظ اصول آن بود و همواره مصالح شخصی خود را فدای مصالح اسلام می کرد. امام در برابر اجحاف، اهانت و فشارهای آنان تا آن جا که اصول اسلام، مورد تهدید قرار نمی گرفت، شکیبایی می ورزید و بنا به مصلحت جامعه مسلمین با آنان رفتاری مسالمت آمیز داشت تا جایی که یکی از خلفا درباره حضرت علی چنین می گوید: «لو لا علی هلك عمر» سخنان آنان را می شنید و با آنان به گفتگو می نشست و با مخالفان جز به هنگام جنگ، برخورد جدی نمی کرد که آن هم پس از توجیه کامل و احتجاج وافی بوده است. اصل در سیاست علوی در قبال مخالفین، مدارا و پرهیز از خشونت و پرداختن به حل منطقی اختلافات بوده است و نبرد آخرین راهی بود که به ناچار برای خارج کردن عضو بیماردرمان ناپذیری که سایر اعضای جامعه را نیز در معرض بیماری و نابودی قرار داده بود، به کار گرفته می شد.

امام علی(ع)، هم در دوران قبل از زمامداری و هم در دوران زمامداری دارای دشمنان زیادی بود که عبارتند از غاصبین(قبل از زمامداری) و ناکثین، قاسطین و مارقین(بعد از زمامداری). در دوره قبل از زمامداری، عدم رضایت آن حضرت نسبت به سیاست های خلفای ثلاثه(غاصبین) غیرقابل انکار است. پس از شهادت امام نیز امامان معصوم همزمان با خلفای اموی نیز بنابه مصلحت اسلام و مسلمین

موضعگیریهای لازم را در همین راستا از خود نشان داده اند.

معرفی منابع:

نهج البلاغه

کتاب ارزشمند نهج البلاغه که توسط ابن ابی الحدید و سید رضی تدوین و تنظیم یافته است مجموعه سخنان حضرت علی(ع) در سه محور است: باب اول: خطبه ها و اوامر، باب دوم: نامه ها و رسائل و وصایا، باب سوم: کلمات قصار، حکمت آمیز و مواعظ. ساختار نهج البلاغه، سخنانی شگفت انگیز در مورد توحید، عدل، خلقت، زن و مرد، تقوا، مذمت دنیا، شیطان، نکوهش بعضی از صحابه پیغمبر، امتیازات خاندان رسالت، اوصاف متقین، مومنین، منافقین، توضیح بعضی از آیات قرآن، درباره بنی امیه، یاد مرگ، دولتها و ملتها، اوصاف آل محمد(ص)، فضائل و رذایل اخلاقی، مشاوره، توبه، توکل، شکر و کفر نعمت، عاقل و جاهل، انواع جهاد، راه آسایش دنیا، عدالت و صدها موضوع دیگر است که هر کدام تشنگان معرفت را سیراب خواهد کرد. سخنان حضرت در طرح اینگونه بحث ها، همچون قرآن کریم است که به زبان موعظت، از هر پدیده محسوس یا معقولی نمونه ای روشن و قابل درک در جلوی چشم شنونده قرار می دهد، بعد کم کم و آرام آرام، او را با خود به سر منزلی میبرد که باید بدان برسد.

اخبار الطوال

اخبار الطوال، از نخستین آثاری است که در تاریخ عمومی اسلام و ایران نگاشته شده است. مؤلف تحت عناوین و سرفصلهای تاریخی به تبیین حوادث پرداخته، و بدون ذکر سلسله اسناد در نقل حوادث، سعی در بدست دادن متنی یکدست و برگزیده از اخبار تاریخی کرده است. دینوری از نقل حوادث بگونه تقطیع شده پرهیز کرده و چون به موضوعی تاریخی می پردازد، آن را دنبال کرده و به پایان می رساند بدین ترتیب اثر او بر پایه شیوه موضوعی نگارش یافت، نه بر اساس سالشمار. دینوری از منابع خویش یاد نکرده و تنها در مواردی از برخی از راویان مانند هیثم بن عدی سخن گفته است. اخبار الطوال با شرح زندگی فرزندان آدم(ع) آغاز و با مرگ معتصم(سال ۲۲۷) پایان می یابد.

دینوری درباره سیره و مغازی رسول خدا(صلی الله علیه و آله) سخنی نگفته و تاریخ اسلام را با فتح ایران آغاز کرده است، این امر نشانگر آن است که وی صرفاً قصد ارائه اخبار مربوط به ایران را داشته است بدین ترتیب تکیه دینوری در اخبار الطوال بر تاریخ ایران بوده و تاریخ خلفای نخست را تا

آن اندازه که به ایران و فتح شهرهای آن ارتباط داشته آورده است. در بخشهای نخست کتاب نیز که به تاریخ شعوب و ملل مجاور پرداخته، تنها از باب معاصرت آنان با پادشاهان ایرانی و ارتباطشان با ایران است.

گرایش نسبی به عنصر ایرانی در اخبار الطوال به وضوح مشهود است، اما این گرایش به حدی نیست که دینوری را به ورطه شعوبیگری بکشاند، عنایت وی به تاریخ ایران سبب شده تا کتابش مأخذ مهمی برای تاریخ ایران باشد، از میان رخدادهای تاریخ اسلام، وی از تحولات عراق که با جنبشهای شیعی ارتباط وسیعی دارد، مانند جنگهای امام علی (ع)، واقعه کربلا، قیام مختار و جنبش عباسیان با تفصیل بیشتری سخن گفته است.

کتاب او از منابع دیگری است که در این رساله در فصل های دوم و ششم از آن استفاده شده است.

تاریخ یعقوبی

مهمترین کتاب یعقوبی، کتاب تاریخ اوست که نام مشخصی جز تاریخ الیعقوبی برای آن یاد نشده است. تاریخ یعقوبی، یک دوره تاریخ عمومی است که از هبوط آدم آغاز شده، پس از آن به ظهور اسلام رسیده و حوادث را تا سال ۲۵۹ ادامه داده است.

با توجه به تاریخ نگارش این اثر، باید دانست که تاریخ یعقوبی، قدیمی ترین تاریخ عمومی است که در تمدن اسلامی نگاشته شده و به دست ما رسیده است. چاپ رایج تاریخ یعقوبی از انتشارات «دار صادر» بیروت در حال حاضر، در دو مجلد است.

شیوه نگارش این کتاب، شیوه ای تاریخی است نه حدیثی. افزون بر آن، سیر تدوین کتاب یعقوبی، بر اساس «سالشمار» نیست، بلکه بر اساس سر فصلهای تاریخی مانند روی کار آمدن خلفاست.

تاریخ یعقوبی را مرحوم دکتر محمد ابراهیم آیتی به همراه مقدمه ای سودمند در دو جلد ترجمه کرده و در سال ۱۳۴۲ شمسی توسط بنگاه ترجمه و نشر کتاب منتشر شده است. از این منبع در فصل پنجم مورد استفاده شده است.

تاریخ الامم والملوک یا تاریخ طبری

تاریخ طبری یا تاریخ الامم والملوک و یا کتاب اخبار الرسل و الملوک اثر ابو جعفر محمد (ص) بن جریر طبری (۲۲۴-۳۱۰ ه ق) مورخ و فقیه ایرانی مهم ترین کتابی است که پژوهش بر پایه ی مستندات آن قرار گرفته است. این کتاب تاریخ را از زمان خلقت شروع کرده و سپس به نقل داستان پیامبران و پادشاهان قدیمی از جمله تاریخ پادشاهان ساسانی می پردازد و از آنجا به نقل زندگی پیامبر اسلام

پرداخته و وقایع پس از شروع تاریخ اسلامی (مقارن با هجرت به مدینه) به ترتیب سال تنظیم شده و تا سال ۲۹۳ هجری شمسی را در بر می‌گیرد. تاریخ طبری دارای ۱۶ جلد و مرجع عمده تاریخ ایران تا اول سده چهارم هجری است که در این رساله در فصول مختلف مورد استفاده و بهره‌برداری قرار گرفته است.

البدء و التاريخ مقدسی

مطهر بن مطهر یا (طاهر) مقدسی از مورخان و مؤلفان قرن چهارم هجری است. وی مؤلف کتاب البدء و التاريخ است که اثری تاریخی و از جهاتی شبیه به مروج الذهب مسعودی است. زمان تألیف کتاب در سال ۳۵۵ هـ.ق است و خود وی این مطلب را در مقدمه کتاب خویش آورده است. بیش از هزار و پنجاه سال از عمر این کتاب می‌گذرد. سال تألیف آن سیصد و پنجاه و پنج هجری است. نام مؤلف در داخل کتاب نیامده است و به همین دلیل در آغاز تصور شده بود که این کتاب از تألیفات ابوزید بلخی (۲۳۵-۳۲۲ هـ.ق) حکیم برجسته قرن سوم هجری قمری و آغاز قرن چهارم هجری قمری است و کلمان هوار فرانسوی که در سال های ۱۸۹۹ و ۱۹۰۱ م، مجلدات اول و دوم کتاب را نشر داد، آن را به ابوزید بلخی نسبت داد و در سال ۱۹۰۳ م، که جلد سوم را منتشر کرد، یادآور شد که کتاب تألیف ابوزید بلخی نیست و منسوب به اوست و مؤلف شخص دیگری است به نام مطهر بن طاهر مقدسی. کلمان هوار، پس از نشر مجلدات اول و دوم، یادآور شد که به هنگام مطالعه کتاب غرر اخبار ملوک الفرس ثعالبی که زوتنبرگ آن را نشر داده بود، متوجه شده است که این کتاب تألیف ابوزید بلخی نیست بلکه از تألیفات مطهر بن طاهر مقدسی است. نام او را مطهر بن طاهر و مطهر بن مطهر ثبت کرده اند و کنیه او بنا بر ضبط بعضی از نسخه های طبقات ناصری، ابونصر است. اطلاعی در باب ساختار کتاب با نام آن، البدء و التاريخ (آفرینش و تاریخ)، کمال تناسب را دارد؛ زیرا مؤلف در این کتاب قصد داشته است که طرحی از مسئله آغاز و انجام آفرینش را تصویر کند، بنابراین از بحث فلسفی شناخت و معرفت و نقد آرای سופسطانیان که منکر بدیهیات و حس اند، آغاز می‌کند و آنگاه رفته رفته به اثبات باری تعالی می‌پردازد، به ضرورت مسئله رسالت انبیا و کیفیت وحی، تا می‌رسد به آغاز آفرینش و مسئله لوح و قلم و عرش و کرسی و فرشتگان و بهشت و دوزخ و آسمان و زمین و کائنات جوی و پیدایش انسان و آرای فلاسفه در باب آفرینش و بعد نشانه های رستاخیز و پایان جهان، این خط اصلی کتاب است که در آن مروری دارد بر يك دوره کامل جهان شناسی بر طبق آرای یونانیان و ایرانیان باستان و مسلمانان و یهود و مسیحیان و فرقه های منشعب از این مذاهب. آنگاه وارد تاریخ انبیا و سپس

تاریخ پادشاهان ایران می شود.

در فصلی ویژه به ادیان و مذاهب روی زمین می پردازد و فصلی نیز در باب جغرافیا و اقالیم زمین. فصلی دیگر در باب انساب و قبایل عرب دارد و فصولی ویژه زندگی پیامبر صلی الله علیه و آله و سلم و یاران او و اختلافاتی که در اسلام پس از وفات پیامبر صلی الله علیه و آله و سلم روی داده و ظهور مذاهب و فرق اسلامی و فصولی نیز در باب تاریخ خلفای اموی و عباسی تا عصر مؤلف. در فصل نخستین کتاب یکی از مهم ترین مسائل تاریخ فلسفه در ایران و اسلام را مطرح می کند و آن بحث معرفت شناسی است.

الإمامه والسیاسه یا تاریخ الخلفاء

عنوان کتابی در تاریخ سده های ۱ تا ۳ ق منسوب به ابن قتیبه (ه. م). این کتاب که گاه با عنوان تاریخ الخلفاء نیز از آن یاد شده، به ویژه از حیث انتساب آن به دانشمند مشهوری چون ابن قتیبه دینوری، بارها از آن بحث شده است. این اثر را می توان با در نظر گرفتن دو جنبه کلی بررسی کرد: نخست مسأله انتساب آن به ابن قتیبه و سپس محتوای اخبار و روایات تاریخی و منابع آن که البته معلوم نبودن نام مؤلف، از ارزش و اعتبار مطالب کتاب در مجموعه آثار تاریخی مربوط به قرون نخستین اسلامی، نمی کاهد.

کتاب پس از خطبه، با ذکر فضایل دو خلیفه نخست آغاز می شود، سپس به مسأله سقیفه و خلافت ابوبکر می پردازد، اما به طور کلی، اخبار و روایات مربوط به دوره خلافت ابوبکر و عمر بسیار مختصر و تنها با اشاره های گذرا آمده است. از اینجا نویسنده به تفصیل بیشتر گراییده، و به ویژه از دوره خلافت امیر المؤمنین علی^(ع) روایات متعدد و مفصلی آورده است، چندانکه حدود ربعی از کتاب را به تاریخ این دوره اختصاص داده است. در این کتاب که به رغم اختصار، رویدادهای ادوار گوناگون سده های نخستین هجری را در بر می گیرد، موضوع فتح آفریقه و اندلس به دست موسی بن نصیر ویژگی جداگانه ای دارد. ذکر حوادث مربوط به ادوار خلفای بنی امیه تا واپسین ایشان، به اختصار ادامه می یابد. موضوع ظهور عباسیان را مؤلف با عنوان «بدء الفتن و الدولة العباسیه» آغاز کرده است.

از این کتاب در فصل های چهارم و پنجم این پایان نامه استفاده بهینه ای شده است.

الإرشاد فی معرفة حجج الله علی العباد

این کتاب از معتبرترین منابع روایی شیعه درباره زندگانی ائمه علیهم السلام به شمار می آید و بسیاری از منابع مهم شیعه که به زندگانی ائمه پرداخته اند این کتاب را مستند خود قرار داده اند. این کتاب از مصادر بحالانوار نیز می باشد. شیخ مفید این کتاب را به درخواست یکی از یاران خود نگاشته اند، وی در آغاز کتاب می فرماید: من بنا به درخواست شما در این کتاب نام ائمه هدی علیهم السلام و تاریخ زندگانی آنها و محل قبر و حرم آن بزرگواران را آورده ام. شیوة نگارش این کتاب همانند یک کتاب تاریخی است و به بیان حوادث تاریخی پرداخته است. علاوه بر آن این کتاب، یک کتاب عقیدتی نیز به شمار می آید زیرا در آن به بسیاری از عقاید شیعه اشاره شده است. ضمناً شیخ در این کتاب مانند کتب روایی مطالب را با ذکر سند آورده و این کار ارزش اعتبار آن را بالا برده است. نکته دیگر اینکه نیمی از کتاب اختصاص به زندگانی امیرالمؤمنین^(ع) دارد و این حاکی از اهمیتی است که شیخ مفید برای آن حضرت قائل بوده است. شیخ این کتاب را در سال ۴۱۱ه.ق نگاشته است یعنی ۲ سال قبل از وفات و در اوج شهرت علمی ایشان، که این نیز بر ارزش کتاب افزوده است.

در این کتاب بسیاری از موضوعات مهم تاریخ ائمه علیهم السلام بیان شده مانند: ۱- خبر دادن علی^(ع) از شهادت خود. ۲- روایاتی که دلالت بر فضایل آن حضرت می کند. ۳- قضاوتهای آن حضرت. ۴- سخنان ایشان. ۵- تاریخ امام حسن^(ع). ۶- حرکت امام حسین^(ع) به سوی عراق. ۷- قیام زید شهید. ۸- ورود امام هادی به سامرا. ۹- سیره امام زمان^(عج) این کتاب دو جلد در یک مجلد در سال ۱۴۳ه.ق در کنگره جهانی هزاره شیخ مفید در قم به چاپ رسید.

تاریخ ابن خلدون

این کتاب که نام اصلی آن العبر می باشد توسط محمد پروین گنابادی ترجمه است که شامل دو جلد بوده که در جلد اول: در اخبار عرب و نژادها و دولتهایشان از آغاز خلقت تا این زمان طبقه دوم از عرب عرب مستعربه و ذکر انسابشان و ایامشان و ملوکشان و بعضی از دولتها که در زمان ایشان بود... - ایرانیان خبر از ایرانیان و ذکر وقایع و دولتهایشان و نامهای پادشاهانشان و چگونگی فرمانرواییشان تا زمان انقراض آن... - دولت یونانیان و رومیان خبر از دولت یونانیان و رومیان و انساب آنان و سرانجامشان... - قیصرها - طبقه سوم از عرب. - امر نبوت و هجرت امر نبوت در این طبقه سوم، و روی آوردن اعراب به اسلام بعد از سرپیچی از آن و جنگ با آن - خلافت اسلامی خبر از خلافت اسلامی در این طبقه و وقایع رده و فتوحات و فتنهها. - خلافت عمر^(رض)... - بیعت با علی^(ع)... -

جلد دوم: دولت بنی امیه جزء اول - دولت بنی امیه جزء دوم - دولت بنی امیه جزء سوم - خوارج. - آغاز دولت شیعه - دولت بنی عباس جزء اول.. - دولت بنی عباس جزء دوم - دولت بنی عباس جزء سوم -

خلافت المعتضد بالله

این کتاب یکی از منابعی است که اطلاعات سودمندی دارد که این اطلاعات بسیار جامع و کامل بوده و لی چون به زبان عربی بوده از ترجمه آن استفاده شده، که در فصول سوم و چهارم و پنجم این رساله مورد استفاده قرار گرفته است.

الفتوح

کتاب الفتوح که عنوان ترجمه ی فارسی آن تاریخ ابن اعثم کوفی می باشد. اثر ابو محمد احمد بن علی بن اعثم کوفی الکندی (متوفی ۳۱۴ ه.ق) محدث، شاعر، و مورخ شیعی مذهب قرون ۳ و ۲ ه.ق می باشد. کاتب دارای نامهای دیگر از قبیل فتوحات الشام و تاریخ فتوح نیز می باشد. اصل کتاب به زبان عربی است و در اواخر قرن ششم هجری توسط محمد بن احمد مستوفی هروی ملقب به رضی الکاتب و به دستور موید الملک قوام الدین از وزاری خوارزمشاهیان به فارسی ترجمه شد. در مقدمه ای که مصحح بر کتاب الفتوح نوشته است، آمده است که این کتاب برای شناخت تاریخ قدیم عرب و اسلام، از زمان رحلت حضرت رسول ص تا زمان خلافت هارون الرشید (متوفی ۱۹۳ ه.ق) کاربرد دارد. با این وجود متن موجود تنها تا پایان رویداد کربلا را در بر دارد. این متن در دو بخش و شش فصل تدوین شده است در فصل اول خلافت ابوبکر بن ابی قحافه، در فصل دوم خلافت عمر بن خطاب، در فصل سوم خلافت عثمان بن عفان، در فصل چهارم خلافت علی بن ابی طالب، در فصل پنجم دوران حسین بن علی و معاویه ابن سفیان و در فصل ششم به فراخوانی اشراف شهر کوفه از حسین بن علی و رویدادهای منتهی به واقعه ی کربلا پرداخته شده است. مطالب استفاده شده از این کتاب را می توانیم در فصول سوم و چهارم ببینیم.

بحار الانوار

بحار الانوار کتابی معروف و مفصل درباره ی مطالب مذهبی و تاریخی است که مؤلف آن علامه محمد باقر مجلسی مشهورترین عالم شیعی عصر صفوی می باشد. این کتاب که آن را دایره المعارف شیعه مینامند در برگیرنده ی موضوعات مذهبی و تاریخی امامیه می باشد و از کتاب های معتبری فراهم آمده است که پاره ای از آنها اکنون در دست نیستند. در این کتاب مؤلف مهم ترین مطاب در را در مورد انبیاء الهی، پیامبر اسلام امامان اثني عشر و مذهب امامیه گرده آورده است. این کتاب دارای اطلاعات جامعی است که می توان از آن نهایت استفاده را در بحث تاریخ اسلام نمود.

معجم البلدان

معجم البلدان مؤلف کتاب یاقوت بن عبدالله حموی است. این کتاب یک معجم جغرافیایی است که شامل مهم ترین مصادر جغرافی در فرهنگ اسلامی است. بیش از ۱۵۰۳۸ موضوع جغرافیایی پیرامون شهرهای عالم در آن مطرح شده است که از جانب غرب، اندلس و از جانب شرق، چین را شامل می شود. معلومات و اطلاعات این کتاب، منحصر به جغرافیا نیست بلکه یک دایرة المعارف روش مند است که به موضوعات تاریخ، علم انساب، لغت، ادب، آداب و رسوم و تراجم هم پرداخته است. این کتاب یکی از مصادر اسلامی برای پژوهشگران این علوم با گرایش اسلامی است که تاریخ معرفت و شناخت را در سایه دولت های اسلامی بیان کرده است. از این کتاب در فصل اول بدست آوردیم.

مروج الذهب ومعادن الجوهر

مسعودی ابتدا کتابی با عنوان «اخبار الزمان و من اباده الحدثان» در ۳۰ جلد نگاشت، سپس آن را مختصر کرد و «الکتاب الاوسط» نامید، اختصاری از این کتاب را نیز برگزید و «مروج الذهب» نامید. او بهترین و عالیترین مطالب دیگر کتابهایش را برگزید و در این کتاب آورد. از این رو کتاب را مروج الذهب (مرغزار طلا) نامید.

مروج الذهب دارای دو بخش است. در بخش نخست تاریخ خلقت و انبیاء و ملل مختلف تا قبل از بعثت پیامبر (ص) بررسی شده است. بخش دوم کتاب با بعثت پیامبر آغاز و با ذکر حوادث تا سال ۳۳۶ پایان می یابد.

مروج الذهب تاریخیست عمومی که علاوه بر تاریخ مسلمانان، به تاریخ جهان و احوال دیگر ملل نیز پرداخته است. روش مسعودی در تاریخنگاری، شیوه موضوعی است، هر چند او بین روش موضوعی و سالتشمار جمع کرده و هنگام پرداختن به يك موضوع ترتیب زمانی را رعایت کرده است. مسعودی در ارائه مطالب تاریخی از جغرافیا بهره برده است. او در عین آشنایی با علوم مختلف بویژه جغرافیا به تاریخ پرداخته است. امتیاز او بر «یعقوبی» در این است که تاریخ و جغرافیا را با هم درآمیخته و در يك متن دیده است. احاطه او بر علوم مختلف و آشنایی وی با چندین زبان از جمله زبان فارسی، موجب شده نگاه او به حوادث فراتر از نگاهی صرفا تاریخی باشد. او با سفرهای بسیار، از «مشاهده و معاینه» در تدوین کتابش بهره کافی برده است. آثار این سفرها که همراه با برداشت جامعه

شناسانه و روانشناسانه وی از زندگی اجتماعی مردمان مختلف بوده در مروج الذهب آشکار است.

السيرة النبوية

کتاب «السيرة النبوية» تألیف عبد الملك بن هشام معافری مصری که به سیره ابن هشام شهرت یافته است؛ یکی از دو منبعی است که در سیره و مغازی پیامبر گرامی اسلام از اعتبار و شهرت زیادی برخوردار است. از آنجا که سیره ابن هشام در واقع سیره ابن اسحاق است که آن را تهذیب و تلخیص کرده، لازم است ابتدا درباره سیره ابن اسحاق مطالبی بیان شود و آنگاه به سیره ابن هشام بپردازیم.

سیره ابن اسحاق

سیره ابن اسحاق که نام آن «کتاب المبتدأ و المبعث و المغازی» است از نخستین آثار جامعی است که تا اواسط قرن دوم در این موضوع نوشته شده است. محمد بن اسحاق بن یسار المطلبی (م ۱۵۰) روایات و اخباری را که در زمان خویش یعنی آخر قرن اول و اوایل قرن دوم هجری در موطن اصلی اش مدینه از زبان اشخاص آگاه و موثق که عده ایشان از صد نفر می‌گذرد، بگوش خود شنیده و جمع‌آوری کرده، در طی سفرهای دور و درازش به مصر و کوفه و جزیره و ری و بغداد به شاگردانی که عده ایشان نیز بر صد تن بالغ است املاء کرده است.

اخباری که از محمد بن اسحاق در کتابها و مجموعه‌های حدیث و تاریخ-از زبان راویان او-نقل شده است تنها به حیات پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله و سلم اختصاص ندارد بلکه شامل اخبار مربوط به شبه جزیره عربی قبل از ظهور اسلام و تاریخ تازیان در آن زمان و اخبار مربوط به وقایع زمان خلفای اولین و هم روایات مربوط به اخبار و سنن است.

اصل کتاب ابن اسحاق به صورتی که خود تدوین کرده بود امروزه در دست نیست اما چند روایت کامل و ناقص از آن موجود است که مفصل‌ترین آنها سیره ابن هشام است. ابن هشام از طریق زیاد بن عبد الله بکائی روایت و آن را تهذیب و تلخیص کرده است.

ابن اسحاق در عصری به تدوین سیره دست زد که پس از صد سال جلوگیری از نقل و کتابت حدیث، شور و شوق زیادی برای حفظ همه منقولات وجود داشت و هنوز عصر بررسی و تحقیق شروع نشده بود. مشکل مضاعف در عصر اولیه تدوین، حضور فراوان قصه‌گویان در میان راویان تاریخ و حدیث است که سیره ابن اسحاق نیز از روایت چنین افرادی خالی نیست.

سیره ابن هشام

اما کتاب «السيرة النبوية» تألیف ابو محمد عبد الملك بن هشام معافری حمیری نحوی (م ۲۱۳ یا

۲۱۸) است. ماده اصلی این کتاب، مغازی ابن اسحاق است که ابن هشام آن را تهذیب و تلخیص کرده است. البته بکائی که راوی ابن اسحاق بوده هم مطالبی را حذف کرده است ولی جزئیات آن را نمی‌دانیم و تنها اصل مطلب را از سخن ابن هشام استفاده می‌کنیم.

اینکه ابن هشام چه بر سر سیره ابن اسحاق آورده مطالبی است که خود وی در مقدمه کتاب بیان کرده و موارد حذف را اینگونه شمارش کرده است:

۱- حذف کتاب المبتدأ در تاریخ انبیاء و اختصار مباحث مربوط به آباء و اجداء پیامبر و اخبار جاهلیت.

۲- حذف آنچه در آن یادی از پیامبر نشده و چیزی از قرآن در آن باره نازل نگشته و ارتباط و تأثیری در مطالب کتاب سیره ندارد.

۳- اشعاری که ابن اسحاق آورده و آشنایان و عالمان به شعر آنها را درست نمی‌دانند.

۴- مطالبی که نقل آنها شنیع است و خاطر برخی را می‌آزارد.

۵- چیزهایی که زیاد بن عبد الله بکائی (م ۱۸۳) برای ابن هشام روایت نکرده است (بکائی دو بار تمامی سیره را نزد ابن اسحاق خوانده است).

گرچه ابن هشام مطالبی از سیره را حذف کرده لیکن مطالب دیگری بر آن افزوده است و جای خوشبختی است که موارد ابن هشام با نام او قید شده و به خوبی با مطالب ابن اسحاق قابل تمییز است. درباره جزئیات موارد حذفی اختلاف نظر است.

الكامل فی التاريخ

کتاب «الكامل فی التاريخ» اثر عز الدین ابو الحسن علی بن محمد معروف به ابن الاثیر (م ۶۳۰ هـ) مشهورترین کتاب وی و جامع‌ترین تاریخ عمومی است که بیشتر آن درباره تاریخ اسلام است.

وی در مقدمه این کتاب مطالبی را درباره علت تألیف و روش تاریخ نگاری خود بیان کرده است. او می‌گوید: چون به مطالعه تاریخ علاقه‌مند بودم ضمن مطالعه آن دریافتم که هیچ کدام از کتب تاریخی به تنهایی نیاز خواننده را رفع نمی‌کند. برخی درازگویی کرده و برخی مختصر گفته‌اند، تاریخ شرقی از تاریخ غربی خالی است و بالعکس، هیچ کتابی به همه رویدادها نپرداخته و یکجا جمع نکرده است. از این رو کسی که می‌خواهد يك دوره تاریخ را تا زمان حیات خود بنگرد نیازمند کتاب‌های متعدد است که هر کدام کمبودهایی دارد. وقتی چنین دیدم شروع به تألیف تاریخی جامع نمودم که اخبار پادشاهان شرق و غرب و بین آنان دو را شامل باشد. البته نمی‌گویم بر همه حوادث دست یافته‌ام زیرا کسی که در